

MƏTANƏT ƏLİ qızı ABDULLAYEVA

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

NİZAMİ NƏ BARƏDƏ YAZIRDI?!

Əsrlərdən keçib gələn dahi Nizaminin əsərləri bütün zamanlarda insanları düşündürüb, indi də düşündürməkdədir. Nizaminin bütün yaradıcılığı insan fenomeninin şəxsi və ictimai həyat kontekstində anlaşılmaya, onun görünən və «görünməyən» aspektlərinin açılmasına, bir növ, təqdiminə həsr olunub. Belə təqdimatda insanın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin müxtəlif amillərin təsiri ilə dəyişilməsi, insanın həm fiziki, həm ruhi varlıq olaraq həyata, cəmiyyətə inteqrasiyası; insan və Allah münasibətinin mahiyyəti və dialektiası göstərilir. Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə ədəbi əsərlər, əsasən, şah ailələrinin həyatı kontekstində yazılırdı. Nizami də ənənədən kənara çıxmamışdı, onun əsərlərinin əksəriyyəti padşahların həyatını əks etdirir. Bu, onun əsərlərinin görünən tərəfidir, lakin əsərlərin batini müstəvisində Nizami əsas məqsədini – insanın

ruhi varlıq kimi təkamülü, kamilləşməsi problemini göstərir. Bədii ədəbiyyatda belə yazı metodu qədim və orta əsr sufi şairləri üçün spesifik idi.

Bəşər tarixinin bütün dövrlərində müdriklər insanın kamilləşməsi problemini müxtəlif yollarla və vasitələrlə anlatmağa çalışıblar. Bədii ədəbiyyat belə məqsəd üçün çox uyğun vasitə olub. Mütəfəkkirlər gizli formalarda bədii söz qəlibində ruhun biliklərini yerləşdirirdilər. Belə əsərlər simvolik strukturlu əsərlər sayılır. Simvolik strukturlu əsərlər Şərq ədəbiyyatında, xüsusən təsəvvüf ədəbiyyatında üstünlük təşkil edir və onların çox vaxt həqiqi mahiyyəti illərlə, əsirlərlə gizli qalırdı. Təsəvvüf ədəbiyyatı dilinin rəmziliyi, metaforikliyi ilə adi ədəbi nümunələrdən fərqlənirdi. Ümumiyyətlə, Şərq ezoterik ədəbiyyatında, o cümlədən, təsəvvüf ədəbiyyatında müxtəlif tematikalı epik poemalar, o sıradan, hökmdarların həyatını təsvir edən əsərlər xeylidir. Belə əsərlər, əslində, alleqorik örtüklü fəlsəfi-mistik traktatlar kimi dəyərləndirilə bilər. Nizami Gəncəvi əsərlərində insanı yalnız fiziki, bioloji, sosial varlıq kimi yox, həm də və daha çox mənəvi-ruhi varlıq aspektindən təqdim edir. Onun bütün əsərlərində insanın mənəvi-əxlaqi təkamülü məsələsi qoyulub – zahirdən batinə, ekstrovert həyatdan introvert həyata keçidin mexanizmi, fəlsəfəsi, estetikası və etikasını təqdim olunur. Hansı tarixi dövrdə yaşamasından asılı olmayaraq İnsan fiziki, bioloji, ruhani varlıq olaraq kainata, yaradılışa aidlik kontekstində dəyişir. İctimai-siyasi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə zahiri həyatın formaları da bir-birini əvəz edir, lakin insanın cövhəri – həqiqi Mən-i dəyişir. Zaman mənəviyyatın ali strukturuna – ilahi idraka, həqiqi Mən səviyyəsinə sirayət edə bilmir. İnsanın özünün belə səviyyəsinə açılması üçün keçəcəyi mənəvi-ruhi təkamül min illərlə sabit «qaydalara» əsaslanır. Zahiri həyatın qanun-qaydaları, etikasını və estetikasını tarixi zaman çərçivəsində dəyişdiyi üçün insanların mənəviyyatı və əxlaqı da dəyişir, lakin ali mənəviyyat qanunları – humanizm, özünüdərk prinsipləri dəyişir. Çünki onlar (humanizm və özünüdərk) mütəmadi olaraq dəyişən dünyanın yeganə dəyişməyən məzmununa – eşqə dayaqlanır. O eşq ki, insana dünyanın bütün buxovlarından çıxaran azadlığını verir. Azadlıq, özgürlük, əslində insanın ruhunun yaşantısı, varoluşudur. Lakin minillərlə maddi dünyaya, fiziki formalara aludə olub onlara bağlandığına görə insan özünün həqiqi halından – azadlığından uzaq düşüb. Ruhun halı – eşq halıdır, eşq insanın təməl halıdır. İnsanın həqiqi Mən-i həmin təməldən rişələnir. Əslində humanizm və özünüdərk iki ayrı anlayış deyil. Humanizm özünü dərk etməyin ifadə formalarından biridir. Özünüdərk yolunda addımlamayan insanlar heç vaxt humanist ola bilməzlər; humanist kimi görüntü yarada bilərlər, amma həqiqi humanist ola bilməzlər. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı bütünlükdə insanları ali mənəviyyata yönləndirən əsərlərdən ibarətdir. Buna görə də onun əsərləri zamanın fəvqündə «yaşayır», çünki hər şeydən əvvəl, onlar insanların ayıldılması, mənəviyyatının arıdılması, etikasının tənzimlənməsi, estetikasının aliləşməsi, ucaldılması kodeksi kimi yüksək dəyərə malikdir. Azərbaycanın, həmçinin bütün dünyanın şairi olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında xüsusi yer alan “Xəmsə”si simvolik strukturlu epik poemalardan ibarətdir. «Simvolik struktur obyektiv göstərici deyil; o yalnız təqdim olunur və şüurun yaradıcılıq aktında özünün konkret ifadəsini tapır. Yalnız bu zaman məna cərgələrinin mürəkkəbliyi və batini nisbətləri, onların struktur üzvü vahidliyi, bütövlüyü tamamilə həyata keçirilir» (16, 8). Nizaminin bütün əsərləri başdan-ayağa insanları eşqdən bəhrələnen humanizmə, onun estetikasına və etikasına, özünü dərkə, insansevərlik ruhunda tərbiyəyə kökləyir. Bu dahinin əsərlərini birmənalı anlamaq düzgün olmaz. Nizaminin əsərlərinin ədəbi-bədii dərki asandırsa da, onun bədii forma içərisindəki fəlsəfi-ezoterik dərki elə də asan deyil. Nizami əsərlərinin belə dərki onların əsas elementlərinin – metaforaların, alleqoriya və rəmzlərin sakral funksiyalarının, gizli semantik məzmunlarının üzə çıxarılması ilə mümkündür. Fəlsəfi mənalandırılma onların aksioloji və qnoseoloji aspektlərini üzə çıxarır. Bu zaman insanın idrak problemi, onun azadlığı, insan, kainat, yaradılış, mikrokosmos və makrokosmos və s. kimi məsələlər aktuallaşır. Nizami irsinin bütöv anlaşılması üçün onun həm nominativ, həm də ezoterik mahiyyətini öyrənmək lazımdır. Yəni bu dahinin yaradıcılığı həm rəşadət, eyni zamanda, irrasional üsullarla tədqiq edilməlidir. Varlığın dərin səviyyələrdə dərk edilməsində irrasionala üstünlük verən filosof N.A.Berdyaev (1874-1948) bu işdə ağılla ruhun vəhdətini vacib sayaraq belə yazırdı: «Canlı həqiqət, bütöv həqiqət yalnız intellektual yolla, mühakimə yolu ilə açıla bilməz; onunla (həqiqətlə – M.A.) ancaq ruhani həyat təcrübəsində təmasda olmaq mümkündür. Ağıl özünün təcrid olunmuş, ayrılmış

mövcudluğuna son qoymalı və ruhun dolğun, tam həyatı ilə üzvi surətdə yenidən birləşməlidir. O zaman şüurlu dərk etmə mümkündür. Varlığı dərk etmə təcrübədə verilir, lakin o, heç vaxt rasionallaşdırılmış təcrübədə bəlli olmur. Subyekt və obyektə parçalanma mərhələsinə qədərki dövrdə varlıq yalnız dini, mistik təcrübədə bəlli olur. Fəlsəfə üçün qıdanı, materialı yalnız orada axtarmaq lazımdır» (9, 23). Ezoterik dünyagörüş hər cür şərtlənmələrdən, milli, məhəlli, etnik, irqi keyfiyyətlərdən kənar, məkan və zaman çərçivələri fəvqündə olan bilikləri özündə ehtiva edir. Alman teoloqu, filosofu və mistiki Meyster Ekxart yazır: "Allahı dərk etmə işində ruha zaman və məkan kimi heç nə mane olmur; məkan və zaman həmişə yalnız hissədir, Allah isə tamdır. Əgər ruh Allahı dərk etməlidirsə, bunu zaman və məkan fəvqündə etməlidir" (10). Allahı dərk etmək üçünsə insan əvvəlcə özünü dərk etməyə çalışmalıdır. Dahi Nizami bu barədə belə deyir: **"Özünü tanı ki, mənalar yolu ilə / Özünü tanısan, Allahı da tanıyarsan "** (2, 316); **"Gözünü (İlahinin) köməyi ilə bəsirətləndirib o, / Özünü tanıyaraq Tanrını tanıdı"** (1, 138). Demək, ezoterik bilik müxtəlif inancların, dinlərin, fəlsəfi-mistik görüşlərin məğzini təşkil edən, aşkar və gizli qanunların vahidliyinin sirrini daşıyan və həyatın, kainatın həqiqi mahiyyətini özündə əks etdirən və gizli saxlanılan bilikdir. Belə bilikləri daşıyan əsərlərə gizli xəzinə demək düzgün olar. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını - xəzinəsini təşkil edən bütün əsərlər dinamik əsərlərdir, çünki onlarda müəllifin – Nizaminin ruhunun enerjisi hopdurulmuş misralar oxucuyla dialoqa girir, ona tövsiyələr verir, onu məlumatlandırır, ruhani təkamülünə rəhbərlik edərək istiqamətləndirir. Buna görə belə əsərlər hər vaxt müasirdir, aktualdır, əbədi yaşardır. Nizami belə prizmadan özünə qiymət verərək deyir: **"Yüz ildən sonra əgər soruşsan ki, o haradadır, // Hər beytdən səs gələr: «Budur o!»"** (2, 345). Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını təşkil edən bütün əsərlərinin, o cümlədən, poemalarının batini qatındakı gizli biliklər vasitəsilə həqiqi Məninə axtaran oxucuları ilə danışır, onları yönləndirir. Nizami özünün sıradan olmayan, fərqli insan olduğu barədə yazırdı. O, hər bir insanın oyanmasını, daxili işığını açmasını istəyirdi. Onun əsərləri insanlara bədii zövq verməklə bərabər, həm də və daha çox ilahi nura yetişmək yolunu göstərir. O özünün dünya insanlarına nisbətdə kimliyini belə izah edir: **"Ölü bir şəxsəm, ancaq mərdanə gedirəm, // Bu (dirilər) karvaniylə gedirəm, amma bu karvandan deyiləm"**. (5, 45). Bunu söyləmək üçün insan böyük daxili transformasiya keçərək surət aləmi üçün «ölüb» yeni keyfiyyətdə «doğulmalıdır». «Bu karvandan olmayanlar» həyatlarını və bütün fəaliyyətlərini təbiətin və insanın gizli qüvvələrini tədqiq və təhqiq etmək və belə qüvvələrin yönəldiyi ilahi ideyaya sadıq qalmaq və Onun sevgisinin cazibəsində yaşamaq yolunu seçirlər. Belə insanlar istedad sahibləri olur, sənətin, incəsənətin bu və ya digər sahəsində bacarıqlarını realizə edirlər. Bu münasibətlə şərqşünas alim N.İ.Priqarina yazır: «Şərq sənətkarı varlığın vahidliyini, onun başlanğıc səbəb və nəticələrinin qırılmazlığını və uyğun olaraq, özünün yaradıcılığının ali mənşəyini kəskin hiss edir. O, öz səyi ilə yaratdıqlarında, öz qələmindən, fırçasından çıxanlarda İlahi nur görür. Onun üçün sənət əsəri həmişə Haqqdan gələn vəhy, sənətkarın istedadı isə İlahi verginin nəticəsidir» (17, 4). «İlahi nur» ifadəsini ilahi enerji, ilahi biliklər mənasında anlamaq olar. «Qurani Kərimə istinad edən və ondan qaynaqlanan bir çox islam filosoflarının dünyagörüşündə nur anlayışına rast gəlmək mümkündür. Onların nura dair düşüncələri Qurani Kərimdə təqdim olunan təsnifata uyğundur. Belə ki, onlar nuru həm Allahın varlığını, Onun transsendentliyini, həm Məhəmməd peyğəmbəri (s.), həm də Allahdan bilavasitə alınan ezoterik biliyi ifadə edən bir bənzətmə kimi qəbul edərək təfsir etmişlər. Filosofların problemə müraciətləri həm Qurani Kərimin nur haqqında ayələrinin (xüsusilə, «Nur» surəsinin məlum 35-ci ayəsinin) təfsiri, həm də nurun bir vasitəsiz verilən ilahi bilik kimi şərhli şəklində olmuşdur» (6, 187). Allahın keyfiyyətlərindən olan işıq, nur xassəsi həm də kamil, müdrik insanlara şamil edilir. Müdrik başqalarının qaranlıq yolunu işıqlandırmaq üçün həyatını əridən şam kimidir. Fridrix Nitsşe deyir ki, alovun şöləsi özündən çox ətrafındakılara işıq verir, müdrik adam da o cürdür. Nizaminin əsərləri mənəvi aləmi ilahi nura qovuşmuş ustad sənətkarın gizli biliklər üçün «qəlb qapıları açıq olan»lara rəhbərliyi. (Gizli bilik anlayışı ezoterik bilik deməkdir). Nizami Gəncəvi kainat və insan haqqında (gizli) biliklərin əldə olunmasında hansısa bir yolun olduğunu (simvolik dillə) söyləyir. Həmin yolun mexanizmini "Yeddi gözəl" əsərinin gizli semantik strukturunda verir. Füzuli: **"İnanma aqla, zənn qılma ki aqıl // Ağıl gözüylə görər zər dolu xəzinələri"**; Nəsimi: **"Bilinməz ağzının sirri ağulla // Bunu söylədi bir mötəbər ər"** - deyərkən ağulla gizli biliklərin

dərkinin qeyri-mümkünlüyünü vurğulayırdılar. “İnsana verilmiş məhdud idrak qabiliyyəti əslində yalnız müəyyən məkan və zaman həddində baş verən sonlu hadisələrin öyrənilməsi üçün yetərlidir” (7, 188). Sakral mənə daşıyan əsərlər yazıldığı dövrün insanları tərəfindən anlaşılmırdısa, əsrlər keçdikdən sonra mistik təlimlərdən xəbərsiz oxuculara necə də qəribə görünə bilər?! Gizli bilik, fərqi yoxdur, dini kitablardan əldə edilmiş olsun, müxtəlif nəzəri-fəlsəfi ədəbiyyatdan, klassik poeziyadan, ya da ən yaxşı halda, şəxsi təcrübə vasitəsilə, bütün hallarda insanın dünyanı və özünü dərk prosesini bu və ya digər səviyyədə tənzimləyir. Dünyanın dərk, öncə, özünüdərk müstəvisindən başlayır və belə səviyyədə əldə olunan hər bir kiçik uğur yeni səviyyəyə qalxmaq üçün təməl olur. Dünyanın dərk belə təməllərin möhkəmliyi ilə dərinləşir və genişlənir, dünyanın dərk rəşional və irrasional biliklərin vəhdətində mükəmməlləşir. Fərdin Mütləqi dərkətməsi və onunla birləşmə arzusu mistik yaşantıda realizə olunur ki, bu da gizli biliklərin - ezoterik dünyagörüşün əsas qayəsini təşkil edir.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sini təşkil edən poemalar mövzu etibarilə bir-birindən fərqlənsələr də, onları birləşdirən ümumi cəhət var: bütün poemaların zahiri süjetinin arxasında batini – sakral mətn (bəlkə də məzmun demək daha düzgün olar) verilib. Nizami Gəncəvinin gizli mətnlərinin mahiyyətində, birmənalı olaraq, Kamil İnsan ideyası durur. Kimdir Kamil İnsan?!

Beş poemanın hər birində Nizami irrasional bilik mənbəyi kimi qəbul edə biləcəyimiz qeyb aləmindən danışır. O, bütün əsərlərində surət aləmindən pərdələnmiş olan qeyb aləmi ilə əlaqəsindən, qeybdən gələn səsin – hatifin verdiyi nəsihətlərdən, qeyb aləminin keyfiyyətindən söz açır. Bu dahinin idraki dərinliyi, kamilliyi faktorundan çıxış edərək «qeyb aləmi» problemini və ümumilikdə, bütün əsərlərinin fəlsəfi-ezoterik mahiyyətini «kəşf etmək» gərəkdir. Nizami Gəncəvinin ruh aləmini, könül dünyasını anlamayınca (an azı anlamağa cəhd etməyincə), onun söz aləminin kamilliyinə vəqif olmaq mümkün deyil. Nizaminin rəmzi-metaforik dili fiziki və metafiziki aləmlərin birliyini anlamağa yardım edən vasitə kimi dəyərləndirilə bilər.

«Sirlər xəzinəsi»ni yazarkən qeybdən gələn səs şairə bu maddi dünyada (məviliyi xoşa gələn küpdə) ikən qəlbin avazını tutmağı, fiziki bədənə (hissiyat yolkəsənlərinin – 4 ünsür olan od, su, torpaq, hava) qanunları ilə yaşamağı yox, qəlbin yolu ilə getməyi və s. məsləhət görür.

«Xosrov və Şirin» poemasının əvvəlində müəllif əsəri yazmağa başlarkən eşitdiyi gizli səs haqqında belə yazır: *“Hatifin nəsihətlərini eşidən kimi, // Hatif kimi özümü xəlvətə çəkdim. // O xəlvətə ki, könül dəryadır orada, // Bütün sərcəşmələr oradadır, orada. // Bir əfsanəni özümə dayaq etdim, // Bir atəşxanəni (özümə) behişt etdim”* (2, 48). Daha sonra çox yaxın dostunun onu mənasız, boş bir hekayəni qələmə almaq istədiyinə görə məzəmmət etdiyini söyləyir. Dostunun ona «mənalı dünyasının hökmdarı» - deyə müraciət etməsi Nizaminin əsərlərinin batini mənalardan xəbərdar olduğuna və heç bir əsərinin batini mənasız olmadığına işarə edir: *“Bu orucunda ki möhkəm durmusan, // Murdar bir sümüklə orucunu açma. // Səni heç bir arzu bəndə salmamış, // Çünki sən dünya arzusunda olmamışan. // Sənin ki qələminin nizə ucunda // Neçə xəzinənin qıfılının açarı var, // Misi qızilla örtməkdən qərəzin nədir? // Qızılı gümüşə qat, bununla da yaşamaq olar. // Nədən Qarun xəzinəsi kimi torpağa meyl edirsən? // Sən dünya söz dəyənlərinin ustadısan. // Tək Allahın qapısını çal, şöhrətin artsın. // Atəşpərəstlərin adətini nə üçün təzələyirsən? // Söz dəyənlər sənə ürəyini ölü adlandırırlar. // Hərçənd Zənd oxuyanlar diri dəyərlər. // O acı sözlərin üzərimə yağdırılmasından // Əsla qaşqabaq etmədim. // Könül alan Şirinin şirin ədasından // Qulağına bir neçə incə fikir oxudum. // Bəzəyini vurduğum o ipəyin // Könül oxşayan naxışlarını göstərdim”* (2, 51). Nizami dostunun acı sözlərindən incimir, yazacağı əsərin əsil məqsədini – gizli mənasını onun qulağına deyir. Dostu bu xəbərdən sevinir və Nizamiyə belə deyir: *“Şirinin dastanını eşitdikdə // Şirinlikdən dilimi uddum. // Belə sehrkarlığı sən edə bilərsən. // Bir bütədən bir Kəbəni sən düzəldərsən”* (2, 52). Burada **büt** sözü əsərin süjetinin zahiri tərəfinə, formasına, **Kəbə** isə süjetin içərisində gizlənmiş batini mənanın dərinliyinə, həm də çox qiymətli olmasına işarədir. Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» poemasının sonunda yazır ki, yaratdığı əsərin hər beytinə bir nişan bağlayıb, yəni beytin zahiri mənasının altında batini mənə gizlədib. Nizami qəlib sözlərin – metaforaların anlaşılmasının ağılla mümkün olmadığını deyir. İnsan bədəni canın örtüyü olduğu kimi, sözün də qabığı, ilkin mənası batini mənanın örtüyüdür və o, yalnız göz üçün örtük sayılır, könül üçün yox. Çünki batini mənanı yalnız könüllə oxumaq

mümkündür. Daha sonra Nizami xəbərdarlıq edir ki, hər beytdə özünün gizli məqsədini – sirrini gizlədib və mənadan başı çıxanlar orada Nizaminin məqsədini görə bilərlər. Hər beytinin arxasında görünən Nizami ipək qurdu kimi insanlara xidmət etdiyindən danışır. **«Leyli və Məcnun»** poemasını yazarkən belə bir mövzunun və formanın əsas məqsədə nail olmaq üçün əlverişli bəhanə olduğunu deyən Nizami əsərin özünü axan çaya, batini mənasını isə orada üzən balığa bənzədir və gizli mənanı könlündən çıxardığını, ağıl vasitəsilə isə əsərin zahiri formasını bəzədiyini – dünyəvi problemdən bəhs edən nəfis bir süjet qurduğunu söyləyir: **“Bundan qısa, (yaxın) yol yox idi, // Bundan oynaq bəhanə meydana yox idi. // Bu bəhr yüngül, lakin axıcıdır. // Balığı ölü deyil, diridir. // Bu nadir incini axtararkən, // Ayağım tük qədər belə sürüşmədi. // Mən deyirdim (sorusurdum), könlü cavab verirdi. // Qazıyrdım, bulaq su verirdi. // Ağıldan topladığım bütün qazancı, // Onu bəzəmək üçün sərf etdim”** (3, 38). Dərin mistik təcrübə yaşamış böyük mütəfəkkirin əsərlərinin dili batini məna daşıyan məcazi ifadələr, metaforalar, allegorik fiqurlarla zəngindir.

Batinində qiymətli miras gizlədilmiş əsərlərdən biri **«Yeddi gözəl»** poemasıdır. «Yeddi gözəl»də Nizaminin əsas məqsədi Bəhram şahın həyatını qələmə almaq olmamışdır. Bu poema sırf simvolik strukturlu əsərdir və o, müəllifin özünün mistik təcrübəsinin bədii formada təsviridir. Yalnız mistik təcrübə yaşayan müəlliflər onun (təcrübənin) mexanizmini təsvir və ifadə edə bilər. Əl-Qəzali özünün təcrübə yolunu bu cür açıqlayır: «Mən dahi sufi şeyxlərinin kitablarını oxuyaraq sufilik elmini öyrənməyə başladım və onların təliminin mahiyyətinə vardım. Başa düşdüm ki, intellektual düşüncə və rəşadət ağıl yolu ilə Allaha yaxınlaşmaq mümkün deyil, Allaha aparan yol ilham, «əhval» vəziyyətində mistik keçid və mənənin yenidən dirilmə vasitəsilə mümkündür» (11, 35). Cəsarətlə deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvinin poemaları ezoterika əhli üçün nəzərdə tutulmuş mistik-fəlsəfi traktatdır, poemaların bədii forması isə bütün oxucuların zövqü üçün düşünülmüş gözəl, bədii estetik örtükdür. «Yeddi gözəl» əsərində müəllif eşq yolçuluğu adlanan mənəvi-ruhi təkamül yolunun mexanizmini təsvir etmişdir. Nizami epik poemalarında tarixi şəxslərin həyatını, doğulandan ölənə qədər olan dövrü təsvir etməkdə əsas məqsədi tarixi xronikanı və şəxsiyyətin tərcümeyi-halını qələmə almaq olmamışdır. Tarixin müəyyən səhifələrinin təsviri altında o, dərin mistik mahiyyət daşıyan süjet quraraq bədii priyom kimi istifadə etdiyi sərbəstliklərlə böyük və gizli həqiqətləri çatdırmaq məqsədini güdüb. Müəllifin əsərdə bədii priyom kimi sərbəstliklərdən istifadə etməsinə süjetin «yüngüllüyü» imkan verib. Qəhrəmanın həyat yolunu təsvir edən səhnələrin bir-birini dinamik surətdə əvəz etməsi, müəyyən bir geniş zaman diapazonunun qısa çərçivədə verilməsi, personajların psixoloji-ekspressiv vəziyyətlərinin introspektiv mövqedən təsviri epik poemalar üçün ən əlverişli simvolik strukturdur. «Süjetli təhkiyə üsulu tələb edir ki, bədii əsərin daxili aləmi «yüngül» olsun, hər şeydən əvvəl, elə süjetin özünün inkişafı üçün. Süjet dominant olanda əsərin daxili aləmi bu və ya digər dərəcədə «çətinləşdirilməmiş» olur. Mühitin müqaviməti düşür, zaman tezləşir, məkan genişlənir. Hərəkətin metronomu sürətlə və geniş diapazonda hərəkət edir» (15, 83). Nizami Gəncəvinin bütün poemalarında belə qanunauyğunluq gözlənilib. Nizami «Yeddi gözəl»i yazıb qurtardıqdan sonra əsər haqqında deyir: **“Hər gəlin bir başı bağlı xəzinədir, // Qızıl açar isə onun zülfünün altından bağlanıb. // Hər kim bu mədəni açsa, qızıl tapar, // Əgər başa düşən olsa, bəlkə də, dürr tapar”** (4, 291). Nizami əsərinin anlaşılmasını insanların idraki səviyyələrinə uyğun olaraq mümkün olacağını bu cür söyləyir. «Yeddi gözəl» poemasının batini mənası çox dərin və zəngin mistik süjet üzərində qərarlaşıb. Bu əsərdə Bəhram şahın dünyəvi işlərini, həyat tərzini, təsvir edən müəllif, əslində, mistik eşq yolçusunun – arifin kamillik, mərifət yolu təcrübəsini təsvir edib. Nizaminin «Yeddi gözəl»də təqdim etdiyi mistik yolçuluq sufilərin mistik təcrübəsi ilə həmahəngdir. Buna görə də «Yeddi gözəl»i başa düşmək üçün sufilərin ilahi biliklərə, sonra da Vəhdətə çatma vasitələrindən biri sayılan eşq yolçuluğunun əsas prinsiplərinə qısa nəzər salmaq vacibdir. Müxtəlif sufi təriqətlərinin zahirən bir-birindən az (və ya çox) fərqlənən eşq yolçuluğu təcrübəsi üç əsas dayaqda birləşir. Bu, şəriət (ilahi qanun) – təriqət (mistik yol) – həqiqət // mərifət (ilahi bilik) mərhələləridir. (Bəziləri mərifətlə həqiqəti ayıraraq dörd hissəyə bölürlər.) Eşq yolçuluğunun Allaha doğru səfər (seyr ilə-Llah) hissəsinin birinci mərhələsi şəriət, ikinci mərhələsi təriqətdir. Təriqət mərhələsinin sonunda Allaha doğru səfər başa çatır və Allahın içərisində səyahət (seyr fi-Llah) mərifət, yaxud da həqiqət adlanan mərhələ ilə başlanır. «Şəriət kökdür, təriqət – budaq, həqiqət isə - meyvə». Eşq yolçuluğu adlandırılan təriqət

mərhələsi çoxpilləlidir. Eşq yolçusu bu mərhələnin əvvəlindən sonuna qədər müxtəlif məqamlardan keçir, hallar yaşayır. Mistik proses çox vacib ruhani prinsiplərdən birini özündə əks etdirir: insan zahiri aləmin kobud vibrasiyalarını dəyişdirmədən ilahi biliklərə yetişə bilməz!

«İsgəndərnamə»də Nizami bir qədər də etirafa vararaq qeyb aləmi ilə əlaqəsi haqqında aşağıdakıları deyir: **“Gizlində mənim bir ilhamçım var idi ki, Mənimlə gizli mənası olan sözlər danışardı./ İndi o ilhamçım susmuşdur./Həm də məni dinləyən ki var idi,/O da artıq (ilhamçım) birlikdə görünməz oldu”** (5, 432). İlhamçı susduğuna görə qiymətli söz deyə bilməməsindən narahat olan şair, eyni zamanda, gizli dinləyicisinin də olduğu haqda məlumat verir. Nizami Gəncəvi sözlərə məcazi mənə verməyi **sözün zülfünün ucunu burmaq** adlandıraraq göstərir ki, bu işi yalnız nəzm əsərlərində etmək mümkündür. Nizaminin şahın – İsgəndərin dastanını poema janrında yazmaqda əsas məqsədi batinində sakral süjet daşıyan əsər yaratmaq idi. Bu süjet isə fəlsəfi yük daşıyan traktat kimi dəyərləndirilə bilər.

Çox maraqlıdır ki, bütün mistik yazarlar ən qiymətli sözləri, informasiyaları qeyb aləmindən aldıklarını söyləyirlər. XX əsrin okkult intibahı tarixində məşhur simalardan biri, dərin mistik təcrübəsi olan psixoloq, yazışı Dion Forçun (1890-1946) dini istiqamətlərindən asılı olmayaraq mistik təcrübə baqajı olan bütün insanların gizli rəhbərləri olmaları haqqında belə yazır: «Bir sıra dini-mistik təlimlərlə tanış olub onları müqayisə etsək, görürük ki, bütün huşyar insanlar bu məsələdə haqlıdırlar, yəni ruhi həyatın əməli təcrübələrinə nail olmuş bütün insanlar təsdiqləyirdilər ki, onları İlahi varlıqlar təlimləndirirdi. Əgər şüurun yüksək səviyyəsinə çatdıran şəxsi təcrübəyə heç zaman malik olmayan bizlərdən hər hansı birimiz onların belə məlumatlarına fikir verməsək, çox axmaq hərəkət etmiş olarıq» (12, 30). Fəlsəfə elmləri doktoru S.Xəlilov dünyanı dərk işində iki yol – elmi və dini başlanğıc yolları haqqında düşüncələrində belə deyir: “Tədqiqata sezgidən, intuisiyadan sızan, hansı isə yollarla “ürəyə daman” bilgilərin daxil olması və tədqiqat predmetinin lokallıqdan çıxaraq qeyri-müəyyən kontekstə keçməsi ənənəvi idrak modelləri çərçivəsində izah oluna bilmir. Burada tədqiqat aspektindən, yanaşma bucağından asılı olaraq ya aşkarlanmayan (qeyri-şüuri) şüurdan, ya intuisiyadan, ya irrasional idrakdan, ya vəcd və vəhydən söhbət gedir” (8, 291). Burada sıralanan bilgiləmə prosesinin mistik metodları “gizli ilhamçıları eşitmək” mexanizmi üzərində qurulub. Belə metod insanın ruhi aspektinin inkişafına təkan verir. İbn əl-Ərəbinin «Məkkə vəhyləri» əsərinə yazılmış girişdə oxuyuruq: «Varlığın əsil məğzini açıqlayan qeyb görüntüləri – şəbəhlər vaxtaşırı ona görünür; onun ruhani inkişafı artır, o, (İbn əl-Ərəbi – M.A) mistik idrakın ən yüksək səviyyəsinə çatır və Allahla ünsiyyətə nail olur» (13, 16). Bu əsərə ön söz yazan tədqiqatçı alim A.D.Kniş göstərir ki, 1199-cu ildə İbn əl-Ərəbi doğma Mursiya şəhərinə gəlir və istisna edilmir ki, yarım il dünyadan təcrid olunaraq sufilər üçün adi sayılan həyat tərzini keçirir, 1200-cü ildən Əndəlusianı həmişəlik tərk edərək Mərakeşə gəlir və burada «Tanrının səltənətində süzən və işıq sütunlarına dayaqlanan füsunkar bir quşun ona şərqə yollanmağın vaxtının çatdığını dediyi və səyahətə çıxarkən Fesli Məhəmməd əl-Həssarı özünə yol yoldaşı götürməyi məsləhət gördüyü bir şəbəh – qeyb görüntüsü ona baş çəkir» (13, 18). Hadisələrin sonrakı inkişafı qeybdən gələn görüntülərin həqiqiliyini təsdiqləyir. Sonra tədqiqatçı-alim yazır: «Burada, Məkkədə İbn əl-Ərəbi Allahın ona ünvanlandığı belə sözləri eşidir: «Mənə itaət edənləri düz yola yönəlt!»» (13, 19). Əl-Ərəbinin tərcümeyi-halında onun qeybdən göstərişlər almasını təsdiqləyən faktlar çoxdur. «1229-cu ildə Böyük Şeyxə (Əl-Ərəbiyə) şəbəh yolu ilə Peyğəmbər «Müdrikliyin gövhərləri» adlı kitab yazmaq göstərişini verir. Sufi böyük səylə həmin göstərişi yerinə yetirir» (13, 22).

Nizaminin rəmzi dilinin fəlsəfi məzmununu araşdıran Andrey Yevgeniyeviç Bertels yazır: «Orta əsrlər ədəbiyyatının simvolu olan metaforanın məzmunu mövcud olan ilahiyyat və təbiətşünaslıq təəvvürləri ilə müəyyənləşdirilir... Bu terminlər ... aləmi və Allahı dərk etməkdən ibarət özünüdərkən çox mühüm ilkin anlayışlarıdır. Nizami kimi bir şair onları buna tam uyğun şəkildə adlandırır və poetik obrazlara tətbiq edir» (14, 99). Poetik obrazlarda dövrün böyük mütəfəkkirinin – Nizami Gəncəvinin fəlsəfi düşüncə tərzini, dünyaənəmi əks olunur. Qədim Şərq müdrikliyinə deyilir ki, həqiqət haqqında xəbər verilməlidir, amma həqiqət gizli saxlanılmalıdır. Nizami Gəncəvinin bütün əsərləri belə qanun üzərində qurulub.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1983.
5. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnəmə. (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1983.
6. Bünyadzadə K. Şərq və Qərb: ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk. Bakı: Nurlan, 2006.
7. Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2007.
8. Xəlilov S. Elm haqqında elm. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2011.
9. Бердяев Н. Философия свободы. Тверь: «АСТ Москва», 2007.
10. www.magister.msk.ru Духовные проповеди и рассуждения Мейстера Экхарта.
11. Бертельс Е.Э. Низами и Физули. Москва: Восточная литература, 1962.
12. Форчун Д. Мистическая каббала. Москва: София, 2005.
13. Ибн аль-Араби. Мекканские откровения. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 1995.
14. Бертельс А.Е. Поэтический комментарий Шаха Ниматуллаха Вали на философскую касыду Насир-и Хусрау // Сад одного цветка. Москва: Наука, с.19.
15. Лихачев Д. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы. АН СССР, Москва, 1968, № 8, с. 74-78.
16. Виноградов В.В. О теории художественной речи. Москва: Высшая школа, 1971.
17. Пригарина Н.И. Введение // Сад одного цветка. Москва: Наука, 1991.

XÜLASƏ

Məqalə Nizami Gəncəvi poemalarındakı gizli səviyyələrin, batini süjetlərin anlaşılması probleminə həsr olunub. Məqalədə göstərilir ki, bütün dövrlərdə müəlliflər batini süjetlərdə fəlsəfi-ezoterik dünyaaanlamı ilə bağlı biliklərini, o cümlədən, fiziki və metafiziki aləmlərin birliyi və bu kontekstdə insanın yeri və rolu məsələsinə münasibət göstəriblər. Məqalədə deyilir ki, Nizaminin poemalarının batini məzmununda yer alan insan və Allah münasibətinin mahiyyəti və dialektiası göstərilir; onun əsərlərinin əksəriyyəti padşahların həyatını əks etdirirsə də, əsərlərin batini müstəvisində Nizami əsas məqsədini – insanın ruhi varlıq kimi təkamülü, kamilləşməsi problemini və onun mexanizmini təqdim edir; bu problem sufi eşq yolçuluğu kontekstində dərk oluna bilər.

Açar sözlər: *simvolik struktur, introvert həyat, irrasional bilik, qeyb aləmi, hətif, eşq yolçuluğu*